

A BEFOGADÓI STÁTUS VISSZAÁLLÍTÁSA

P O L Y Á K M Á R T A

Időszerű volt már egy olyan összegező tanulmánynak a megírása, amelyik minőség és mennyiség tekintetében is kellő arányokban foglalkozik az író, az írott mű és az olvasó egységes világának dialektikájával. Ebben a bonyolult összefüggés-rendszerben ugyanis minden alkotóelem egyforma értékkel bír, egyazon intenzitással hat egymásra, és kölcsönös függőségi viszonyuk képezi azt a széles, dinamikus rendszert, amit az *irodalom* terminussal jelölünk.

Az író és az olvasó szellemi viszonya az írott művek közvetítésével, illetve magában a műalkotásban valósul meg. E megvalósulási folyamatban az író, a műve és a mű olvasója is aktívan részt vesz, részt kell hogy vegyen, mert különben megszűnik a dinamikus mozgás, vele együtt megszűnik a kommunikációs viszony is, ami tulajdonképpen annyit jelent, hogy nem teremtődtek meg az irodalom létrehozásának feltételei.

„Még mindig nagyon keveset tudunk a »fogyasztóról«, az olvasóról, az irodalmi művek befogadójáról... még mindig fogyatékosak ismereteink az *olvasói viselkedésről*, vagy általában a műalkotás *befogadásának folyamatáról*... az irodalmi kommunikációs viszony harmadik tényezője, az olvasó, a közönség” komályban maradt — írja Balogh László, könyvének első lapjain. Ezzel az irodalom létét és sorsát alapvetően meghatározó egyensúlyi helyzet mozdult ki. A „visszabillentés”, az egyensúly helyreállítása tehát szükségzerű. Balogh László vállalkozik a feladat megoldására, és próbálkozása sikerrel jár.

Rendkívül sokrétű, mennyiségileg is tetemes anyag ismeretében dolgozik, számos jeles hazai és külföldi nyelvész, esztéta, irodalmár, író

és költő (Horváth János, Szecskő Tamás, Hankiss Elemér, Jan Mukařovský, Jurij M. Lotman, Roman Jakobson, T. S. Eliot, Max Bense stb.) téziseit, gyakorlati megfigyeléseit, kutatási eredményeit és szubjektív vallomásait dolgozza fel. E változatos matéria alapos áttanulmányozása után rendszerez, értékkel, és a maga nézeteinek, közvetlen tapasztalatainak felhasználásával összegezi az író—mű—olvasó dialektikus viszonyával kapcsolatos eddigi ismereteket.

Fokozott figyelmet érdemel és követel Balogh tanulmányában a szinkronikus és a diakronikus kutatási szempont egyidejű alkalmazása, egyáltalában a tanulmány *szintézis*-jellege. A vizsgált témakörökben felmerülő minden egyes problémát az író, a műalkotás és az olvasó aspektusából, sőt e három nézőpont egybefonódásának a látószögéből is megvilágít. Az arányokra nagyon érzékeny a szerző, e tekintetben egyszer sem téved. Így, amikor az alkotási folyamatról szól, a hangsúlyt a két legaktívabb tényezőre, az íróra és a kialakulóban levő műalkotásra fekteti, azzal, hogy a „lappangó” olvasó ottléte is felhívja a figyelmet. Az értelmezési folyamat vizsgálatakor viszont az olvasó mint legaktívabb tényező kerül a középpontba, a műalkotás és azon keresztül az író jelenléte azonban itt sem kétséges.

Mindenfajta kommunikáció a jeladóból indul ki, aki a kiválasztott vagy megteremtett jel (kód) segítségével közölni akar valamit valakivel vagy valakikkel. A befogadó (beszélőtárs, olvasó vagy hallgató) magatartásától függ a kommunikáció eredményessége vagy sikertelensége. Az irodalmi kommunikációra vonatkoztatva: az olvasó vagy hallgató magatartásán múlik, hogy a műalkotás áll vagy bukik. Balogh egy pillanatra sem hagyja ki a „játékból” az olvasót. Már a műalkotás kialakulási fázisaiban is szemmel tartja. Mindezt pedig annak tudatában teszi, hogy az olvasó valamilyen módon már benne van magában a műalkotásban és az íróban is.

A tanulmány első kötete lényegében az alkotói folyamat szakaszait, a második kötet pedig a kész, befejezett műalkotás értelmezésének folyamatát vizsgálja. Mindkét esetben bonyolult, de logikus és összefüggő viszonyról van szó, ami lehetővé teszi a sémákkal történő illusztrálást is. Balogh László ügyesen és hatásos módon él ezzel a lehetőséggel: felvázolja a problémát, majd a rossz és a helyes megoldást. A leglényegesebb pontokat ragadja tehát ki és egyszerűsíti le a rajzokban. Ha már most ezeket a minimális szövegvázlatú ábrákat egymás mellé vagy egymás alá sorakoztatjuk — teljesen mind-

egy, hogy a vertikális vagy a horizontális irányt választjuk-e, csak az a fontos, hogy következetesen kitartsunk az egyik mellett —, röviden és velősen bontakozik ki előttünk a tanulmány mondani-
valója. De nem csak az. Az ábrák mutatják meg ugyanis a legnyilvánvalóbban, a legszemléltetőbben, hogy a szerző, a szinkronikus és a diakronikus vizsgálódási módszer együttes és következetes alkalmazásával, valamint a szintetizálás igényével szerkesztette össze tanulmányát. Ugyancsak ezek a sémák a legbeszédesebb bizonyítékai annak, hogy Balogh megtalálta a kommunikációs helyzetben ötvöződő szinkron és diakron szerkezetiséghez való lehető legjobb hozzáállást. Végeredményben kettős megfogalmazásban láttatja író—
mű—olvasó kapcsolatát. Először részletesen, aprólékosan, jeles írók és költők (Petőfi, Arany, Ady, József Attila, Németh László, Illyés Gyula, Déry Tibor stb.) alkotásaira és vallomásaira támaszkodva; másodsor röviden, leegyszerűsítve, sémákba rögzítve. Hogy az első eljárás nem hat terjengősnek, hogy nem sikkasztja el a lényegét és nem válik unalmassá, és hogy az utóbbi hozzáállás nem kelt hiányérzetet, hogy nem marad ki belőle egyetlen lényeges mozzanat sem, az a szerzőnek a témákban való jártasságát, és a rendkívül szerteágazó ismeretanyaga feletti uralmát dicséri.

A műalkotás létrejöttének fázisait Robert Thomson* felosztása alapján tárgyalja. Így megkülönbözteti az *előkészület*, a *költés*, a *megvilágosodás* és a *megvalósulás* szakaszát.

Az előkészületi fázis lényegét az *írói erőter*-nek, a külső és a belső világ között létrejövő feszültség általi felbontásában és e dinamikus mozgás következtében a személyiségen belül kialakuló *írói státus* létrejöttében látja.

A költés szakasza, Balogh szerint, az *írói élmény* kialakulásának szakasza. Az alkotó itt az objektív és a szubjektív világ harmóniájának megteremtésén fáradozik. A műalkotás még csak „lappangó lehetőség”. A lényegét ragadja meg a szerző, amikor a költés fázisában az „észlelés, a képzelet és az emlékezés” együttműködésének döntő fontosságot tulajdonít.

A megvilágosodás szakasza még mindig mélystruktúrában lejátszódó folyamatot tartalmaz, konkrétan azt, amelyikben az írói státussal *írói szerep* párosul. E szerep kialakításával az alkotó már a valóság és ezzel a befogadó felé is fordul. A megvilágosodás fázisában tehát „belső munkatársként” ott van már a passzív olvasó is.

* Robert Thomson: *The Psychology of Thinking*. Penguin, 1969, 189. old.

Itt fejt ki meggyőzően Balogh az írói státus viszonylagos állandóságát az írói szerep változó, minden teremtési folyamatban újraformálódó jellegével szemben. A megvilágosodás szakaszának másik kulcsmozzanatát az *ihlet*-ben jelöli meg: „... az ihlet (inspiráció) közreműködése nélkül az alkotási folyamat nem érkezhetne el a megvalósítás szakaszába.” Tételének helyességét írói vallomások támasztják alá.

Az alkotási folyamat befejező fázisát a felszíni struktúrában létrejövő megvalósítási szakaszban, a mélystruktúra tudati képeinek a felszíni struktúra látható, fizikailag felfogható nyelvi rendszerré való áttranszformálódásának folyamatában látja a szerző. Ugyanitt hangsúlyozza, hogy a felvázolt négy szakasz csupán az elméleti vizsgálódás érdekében lett elkülönítve egymástól, „hiszen a teremtés menetében az egyik fázisok mozzanatai egy hirtelen szökéssel számos mozzanattal előbbreugorhatnak, illetőleg visszakapcsolhatnak. Az alkotási folyamat ugyan tendenciájában az előkészülettől a befejezés felé halad, energiái azonban nem egy irányban, hanem többfelé és több dimenzióban mozognak...”. Az alkotási folyamat befejeztével átmenetileg megszűnik a mozgás a kommunikációs viszonyban. „Író, műalkotás és közönség egymástól elkülönített, stabil és passzív állapotban léteznek.” A műalkotásnak önálló léte már van, de jelentése még nincs. Balognak nagyon igaza van, amikor archimédesi pontként kezeli ezt a „sehóvatartozást”, a műalkotás „irodalmi tárgy” voltát. Itt van ugyanis az a pont, ahol az eddig lappangó, passzív befogadó felfedi és aktivizálja magát. Ezzel megkezdődik a befogadói, értelmezői tevékenység. „Az író sikere — írja a szerző —, ha a mű részére teremtett kódrendszerét a befogadó képes... felismerni, megfejteni és kommunikált tartalmát a maga számára értelmezni.” Mint annyiszor a tanulmány folyamán, most is József Attilát idézve védi meg igazát: »A költő az az ember, aki... csak akkor ír, ha valamihez tartozónak érzi magát«.

Hogy Balogh tanulmányának mennyire az olvasónak mint az irodalmi kommunikáció aktív tényezőjének a felkarolása a célja, azt ékesen bizonyítja a fejezetről fejezetre ismételten megfogalmazott, axiómaként kezelt tétel: írón és művén kívül az olvasót is az irodalom alapvető feltételeként kell számon tartanunk. Ebből kiindulva, és ide visszatérve elemzi azután az alkotási és a befogadási folyamat minden mozzanatát, és ez az alaptétel determinálja vizsgálódásának minden egyes aspektusát: azt is, amikor a központi és az irodalmi kommunikációs viszony párhuzamos bemutatásával, majd

pedig szembeállításával közelít író—mű—olvasó dialektikus viszonyához; azt is, amikor a forma és a tartalom szemszögéből vizsgálódik és megállapítja: „... a megismerésben az első információkat mindig a forma nyújtja számunkra... E forma anyagi minőségét pedig tartalma, azaz a kommunikálandó eszme, gondolat, tudati kép milyensége... szabja meg.” Ugyancsak a fenti alaptételt érvényesíti, amikor az alkotási fázisban levő íróról, költőről beszél: „Nem elégséges... a viszonyulási lehetőségek keresése csupán az alkotó részéről, hanem meg kell »találnia« kommunikációs partnerét... , aki tulajdonképpen »kihívta« a verset, az alkotást létével, magatartásával, viselkedésével. A másik embernek e virtuális megléte vagy jelenléte nélkülözhetetlen.”; és az említett alaptételre ismerünk akkor is, amikor a kész műalkotást mint önálló, zárt világot elemzi, megállapítva, hogy e sajátos költői világnak csak akkor lesz jelentése, ha a „lappangó olvasó” kimozdul „passzivitásából”.

A köznapi kommunikáció befogadójának, jelnevőjének és az irodalmi kommunikáció befogadójának, rejtjelfejtőjének párhuzamában a szerző kiválóan érzékelteti, hogy a köznapi közléssel ellentétben, az irodalmi közlés folyamatában kettős kódrendszer alakul ki. Ez az olvasót is kettős feladat elé állítja: először a nyelvi jel szabályos dekódolója, másodsor rejtjelfejtő, aki a költő titkos üzenetét tartalmazó második kódrendszert, a mindig egyetemes érvényű világot kutatja. E folyamat szemléltetésére kiválasztott példái, Petőfi, Arany, Ady és József Attila egy-egy költeménye, önmagukért beszélnek.

Balogh tanulmányának sarkalatos pontja az a megállapítás, hogy míg a köznapi kommunikációs viszonyban „lehetőséges és szükséges a visszacsatolás a feladóhoz”, addig az „irodalmi kommunikációban ez nem lehetséges és nem szükséges”. A kész műalkotás ugyanis az író „személyiségét, eszméit, érzéseit magába zárta: a mű dekódolása, elemzése, értelmezése során az olvasó szükségképpen az alkotásba zárt íróval is kapcsolatot teremt”.

Balogh pontos, áttekinthető képet ad arról a bonyolult, dialektikus viszonyról, amelyben az írói Én a „nem-Én-t”, a másik embert is magába olvasztja. Vizsgálódási köréből nem marad ki a külső, objektív valóságnak és az alkotói Én zárt világának a kölcsönhatása, egymásba játszása sem, amelynek során szubjektum és objektum egyaránt felfüggeszti partikularitását: új elemeket olvaszt magába, saját elemeinek kölcsönadásával pedig a másik közeget formálja. Ezt a dialektikus viszonyt az olvasó felől is felvázolja a tanulmány, így

kiteljesedik a kép: író és olvasó egyazon objektív valóságból startol az irodalmi kommunikáció folyamatában, mindkét fél végigjárja az alkotási folyamat szakaszait, csak a szerepük és mozgásuk iránya más. Az író mindig alkotó, és tevékenysége egyszeri, megismételhetetlen. Az olvasó ugyanakkor mindig dekódoló, deszifrózó, tevékenysége bármikor megismételhető, és csak pillanatnyi értékkel bír. Az író mindig a mélystruktúrából indul, és a műalkotással együtt jut fel a felszíni struktúrába, az olvasó viszont a felszíni struktúrából, egy adott kész, befejezett műalkotással indul a mélystruktúra felé. Az író az alkotási folyamatban létrehozza művét, az olvasó a maga alkotási folyamatában (a tulajdonképpeni értelmezési folyamatban) újrateremti azt.

Ha Balognak valamit egyáltalán felróhatunk, csupán azt, hogy nem világította meg elég erősen a műalkotásban mint sajátos, külön világban „összefutó” író és olvasó szellemi viszonyát. E szellemi viszonyban lejátszódó azon folyamatra gondolunk itt, amelyet Lukács György a mindennapi élet „egész emberé”-nek „ember-egésszé” való átalakulásával jelölt.

A tanulmány zárófejezetei a kétlépcsős irodalmi kommunikáció, valamint a tömegkommunikáció befogadójának státuszát vizsgálják. Az alkotás és a befogadó közé ékelődő „első számú interpretátor” (színész, tanár stb.) és a modern tömegkommunikációs eszközök (rádió, televízió) módosítják a befogadói státust: hallgatóvá alakítják az olvasót. Az új szituációhoz igazodó megváltozott magatartási formát, a kétlépcsős irodalmi kommunikáció eredményezte két műalkotáshoz történő viszonyulást, a következőképpen summázza a tanulmány: a befogadónak két műalkotást kell tehát érzékelnie: „... az irodalmi objektumot, a tárgy-művet s annak az első számú interpretátor által újrateremtett szubjektív változatát.”

Balogh tanulmányának lényeges pontjai két szférában helyezkednek el: az alkotási folyamat és az értelmezési folyamat szférájában. A kettőt összekötő kapocs önmagában véve is kapcsolat: író—mű—olvasó viszonya. Azzal, hogy a szerző az alkotási és az értelmezési folyamat szférájában, sőt ezek kölcsönhatásának metszéspontjában is tiszteletben tartja a három alapvető tényező jelenlétét és funkcionális szerepét, sikerült megteremtenie a kommunikációs-elmélet által jogosan követelt arányokat; sikerült neki a sokáig passzívnak vélt és ezért mostohagyermekként kezelt „harmadikat”, az olvasót, az őt megillető helyre visszaállítania és az irodalmi kommunikációs viszonyban betöltött kreatív funkcióját érvényre juttatnia.